

The Operation of the Rule of Ilzam and Generic Set-off in Iran's Financial and Legal Interactions

Yaser Takfallah¹

1. Assistant Professor, Department of Islamic Jurisprudence and Principles of Islamic Law, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran. Email: y.takfallah@atu.ac.ir

Article Info	ABSTRACT
<p>Article type: Research Article</p> <p>Article history: Received 05 December 2023 Received in revised form 06 February 2024 Accepted 18 February 2024 Available online 22 December 2025</p> <p>Keywords: ilzam, personal status, legal interaction, prohibited transaction, generic set-off</p>	<p>The rule of ilzam is one of the important fiqhi maxims governing the financial and legal relations of Shi'is with followers of other religions and schools. Weaknesses in the chain of transmission and indication of some proofs have led certain contemporary jurists to deny the existence of the rule in the transmitted evidence and to interpret the relevant rulings through an alternative rule, namely generic set-off. Although jurists have most often invoked these two maxims in matters of personal status, both have broader functions in securing the interests of followers of Imami fiqh in legal and financial interaction with other Islamic and non-Islamic communities. By examining their operation in these interactions, the study shows that the two rules may create new capacities for resolving fiqhi challenges faced by the legislator. Using a descriptive-analytical method, it compares the operation of each rule in unlawful benefits arising from Iran's financial and legal relations and establishes the permissibility of benefiting from such interests, as well as the right of generic set-off against harms caused by international legal regimes.</p>

Cite this article: Takfallah, Y. (1404). The Operation of the Rule of Ilzam and Generic Set-off in Iran's Financial and Legal Interactions. *Studies of Islamic Jurisprudence and Basis of Law*, 20(2), 53-74. <https://doi.org/10.22034/fvh.2024.17298.1876>

© Author(s) retain the copyright. Publisher: Al-Mustafa International University.
DOI: <https://doi.org/10.22034/fvh.2024.17298.1876>

Introduction

Commercial transactions and financial relations are among the most common forms of human interaction. Followers of all religions and schools must engage economically with one another, while each community remains committed to its own legal and religious norms. Imami fiqh contains a distinctive doctrine, the rule of *ilzam*, under which Twelver Shi'is may, in cases of conflicting interests, hold followers of other schools and religions to the legal consequences recognized by their own beliefs in non-devotional matters such as sale, lease, loan, agency, guarantee, banking, currency exchange, and conversion of money. The rule has therefore been understood as both a privilege for Shi'is and a mechanism for peaceful legal coexistence.

Methodology

The study uses a descriptive-analytical method based on library research. It examines Imami jurisprudential and *usuli* sources together with primary Islamic texts, including the Qur'an and authoritative reports.

Literature Review

Many jurists have discussed the rule of *ilzam*, while some have argued that the evidence cited for it does not establish the rule. They instead connect the relevant narrations to the rule of generic set-off, whose operation is said to depend on conditions such as legal domination or governance by non-Shi'i or non-Muslim authorities. What previous studies have not explored is the application of these rules to prohibited transactions with non-Shi'i states from the broader perspective of governmental fiqh. International financial and legal transactions that would otherwise be impermissible under Imami fiqh may acquire different rulings when *ilzam* or generic set-off applies.

Findings

The rule of *ilzam* represents a form of divine leniency toward the Imami community in dealings with other schools and religions. It permits Twelver Shi'is, in cases of conflicting interests, to benefit by holding others to the requirements of their own legal and religious systems. The rule is better understood as a permission for the Shi'i party, not as a validation of otherwise invalid acts. Generic set-off, while not explicitly developed in the classical sources under that name, has roots in the fiqhi treatment of recovering public rights from unjust rulers. Some discussions in the law of prohibited gains show that where rights cannot be recovered through ordinary channels, the ruler or, in some cases, the community of believers may exercise a form of set-off on behalf of the general type rather than a particular individual.

Discussion

Both maxims can assist the state in managing financial and legal interactions with international actors. If international institutions or states impose unlawful harms on Iran through sanctions, restrictions, or legal arrangements inconsistent with Islamic principles, the doctrine of generic set-off can justify reciprocal recovery of losses. Likewise, the rule of ilzam may allow Iran to use the legal institutions of non-Muslim or non-Imami states and benefit from judgments issued by their courts, even where the resulting benefit would otherwise raise fiqh concerns.

Conclusion

The study concludes that ilzam and generic set-off are capable of addressing contemporary financial and legal challenges. Generic set-off can justify reciprocal measures against losses caused by international systems, including measures connected with sanctions on medicine, food, or banking. Ilzam can justify recourse to non-Imami courts and legal systems in order to obtain financial and legal benefits from judgments rendered under those systems. Properly understood, these maxims can help legislators and jurists respond to modern international transactions while remaining within the logic of Imami fiqh.

Declarations

Author Contributions: The article is single-authored.

Data Availability Statement: Not applicable.

Acknowledgements: No acknowledgement was declared.

Ethical Considerations: The author observed the ethical principles governing the conduct and publication of scientific research.

Funding: This research received no specific grant from public, commercial, or not-for-profit funding bodies.

Conflict of Interest: The author declared no conflict of interest.

Declaration on Generative AI and AI-assisted Technologies: The author declared that no artificial intelligence was used in the writing process.

کاربرد جریان قاعده الزام و مقاصه نوعی در تعاملات مالی و حقوقی ایران

یاسر تک‌فلاح

۱. استادیار گروه فقه و مباحی حقوق اسلامی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران. رایانامه: y.takfallah@atu.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۹/۱۴

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۱۱/۱۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۱/۲۹

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۰۱

چکیده

یکی از قواعد فقهی مؤثر در تنظیم روابط مالی و حقوقی شیعیان با سایر ادیان و مذاهب قاعده الزام است که ضعف سند و دلالت برخی از ادله این قاعده، موجب انکار وجود مضمون آن در ادله و متون روایی گشته است، لذا برخی فقیهان معاصر احکام موجود در این روایات را بر قاعده بدیل آن، به نام مقاصه نوعی، تطبیق داده‌اند. هرچند میزان استناد فقیهان به این دو قاعده در احوال شخصیه بیش از سایر ابواب فقهی است، کارکردی مطلق و مشترک در تأمین منافع پیروان فقه امامیه در تعاملات حقوقی و مالی ایشان با دیگر پیروان ملل و نحل اسلامی و غیراسلامی دارند. بررسی کاربرد جریان هرکدام از این قواعد در تعاملات مذکور، ظرفیتی بدیع را در حل برخی چالش‌ها و محدودیت‌های فقهی پیش روی قانون‌گذار خواهد گذاشت. سؤال اصلی آن است که این دو قاعده چه کاربردی در تعاملات مالی و حقوقی ایران دارند؟ و چگونه می‌توانند در حل مسائل و چالش‌های فقهی کنونی مؤثر باشند. در این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی، پس از بیان تعاریف و ابعاد آن، گستره نفوذ هریک از این دو قاعده در انتفاعات نامشروع از تعاملات مالی و حقوقی ایران را بررسی تطبیقی فقهی نموده و حکم جواز استفاده از این قبیل منافع و همچنین حق تقاص نوعی در مقابل ضرر و زیان‌های ناشی از نظام قوانین بین‌المللی اثبات گردیده است. نتیجه‌گیری نشان می‌دهد که این قواعد می‌توانند در بهبود درک و پیاده‌سازی مفاهیم فقهی در حوزه‌های مالی و حقوقی نقش مهمی داشته باشند و راه‌حل‌های قابل توجهی را برای مسائل موجود ارائه دهند.

کلیدواژه‌ها:

الزام،

احوال شخصیه،

تعامل حقوقی،

معامله حرام،

مقاصه نوعی

استناد: تک‌فلاح، یاسر. (۱۴۰۴). کاربرد جریان قاعده الزام و مقاصه نوعی در تعاملات مالی و حقوقی ایران. مطالعات فقه

اسلامی و مباحی حقوق، ۲۰(۲)، ۵۳-۷۴. <https://doi.org/10.22034/FVH.2023.17232.1850>

مقدمه

یکی از رایج‌ترین رفتارهای اقتصادی انسان در ارتباط با سایر هم‌نوعان خویش، معاملات بازرگانی و معاملات تجاری است و پیروان تمام ادیان و مذاهب در سراسر جهان ناگزیر از برقراری معاملات اقتصادی صرف‌نظر از دین و مذهب یکدیگر می‌باشند. بدیهی است پیروان هر دین و مذهبی ملزم به رعایت و حفظ احکام شرعی در روابط اقتصادی خویش می‌باشند و عموماً نوع دین و مذهب در تعارض منافع، منشأ هیچ‌گونه تأثیری در تبدل حکم شرعی به سود پیرو مذهبی خاص نخواهد شد.

در این میان تنها فقه شیعه با تحفظ اصول اعتقادی و اخلاقی، حکمی امتنانی نسبت به پیروان مذهب حقه در معاملات با سایر نحل‌ها و جریانات اعتقادی، موسوم به قاعده الزام دارد که بر مبنای آن شیعیان اثناعشری مجاز می‌باشند تا در معاملات خود با پیروان سایر ادیان و مذاهب، آن‌ها را در موارد تعارض منافع در تمام معاملات اعم از بیع، اجاره، قرض، وکالت، ضمانت، بانکداری، صرف و تبدیل پول، به معتقدات و احکام خودشان ملزم سازند و طبق همان رفتار نمایند.

قاعده الزام یکی از قواعد پرکاربرد در فقه و امور روزمره است و به‌عنوان یکی از حقوقی که اسلام برای اقلیت‌های مذهبی در نظر گرفته و همچنین یکی از قوانین و قواعد زندگی مسالمت‌آمیز با دیگر مذاهب مطرح است. (پارسا، ۱۳۹۵، ص. ۶۷) در پیشینه بحث از این قاعده، بسیاری از فقیهان به این مسئله اشاره کرده‌اند و برخی از ایشان ادله ذکر شده در مدارک این قاعده را خالی از افاده چنین حکمی می‌دانند، بلکه آن ادله را از زمره مستندات روایی قاعده دیگر تحت‌عنوان قاعده «مقاصه نوعی» می‌شمارند که در اجرای آن شروطی همچون سلطه قانونی و حکومت کفار معتبر است.

سؤال اصلی تحقیق آن است که این دو قاعده چگونه می‌توانند به‌عنوان ابزاری برای معاملات مالی و حقوقی شیعیان با دیگر پیروان ملل و نحل اسلامی و غیراسلامی در موارد تعارض منافع کاربرد داشته باشند؟ فرضیه تحقیق بر این مبنا استوار است که قاعده الزام و مقاصه نوعی نقش بسزایی در تنظیم و هدایت روابط مالی و حقوقی شیعیان با پیروان سایر ادیان و مذاهب دارند و به‌عنوان ابزارهای قابل توجهی برای تأمین منافع پیروان فقه امامیه در زمینه حل برخی از چالش‌های حقوقی و مالی عمل می‌کنند. علاوه بر این، تأثیر قاعده الزام و مقاصه نوعی در توسعه معاملات بین‌المللی و تبادلات مالی کشورهای اسلامی برجسته است.

اما آنچه در پیشینه این بحث مورد مطالعه قرار نگرفته است، تطبیق این قاعده بر معاملات حرام با کشورهای غیرشیعه با نگاه کلان فقه حکومتی است؛ به عبارت دیگر بسیاری از معاملات اقتصادی و معاملات حقوقی بین‌المللی که بر اساس فقه امامیه مشروع نیستند، متأثر از جریان و تطبیق این دو قاعده در معاملات مذکور می‌باشند. به‌طور مثال، معاملات ربوی ایران با کشورهایی که طبق فقه شیعه در ردیف کشورهای کافر طبقه‌بندی می‌شوند با جریان قاعده الزام و یا مقاصه نوعی احکام متفاوتی با حکم عام و فوقانی موضوع این معاملات خواهد داشت و این قواعد با تخصیص عمومات و تقیید اطلاقات بسیاری از احکام، عملکردهای مؤثری در عملیات استنباط فقیه خواهند بود.

در این پژوهش، ابتدا به تعاریف و ابعاد قواعد الزام و مقاصه نوعی پرداخته می‌شود. سپس مفاد و شرایط اجرای این دو قاعده بررسی می‌گردد. در ادامه، به آرا و انظار مختلف فقها در مورد این دو قاعده توجه شده و در نهایت، تطبیقات فقهی این قواعد در موارد مختلف روابط حقوقی و تعاملات تجاری بین‌المللی مورد بررسی قرار می‌گیرد.

تعاریف و ابعاد قواعد الزام و مقاصه نوعی

برای نیل به هدف اصلی تحقیق ابتدا لازم است به بررسی مفهوم‌شناسی این دو قاعده و مفاد ادله مذکور در مدارک آن‌ها پرداخت تا در حل مسئله تحقیق و نتیجه‌گیری نهایی نقطه مبهمی وجود نداشته باشد.

مفهوم‌شناسی قاعده الزام

با توجه به اینکه اصطلاح فقیهان در این قاعده از تعبیر «الزَمُوهُمْ بِمَا أَلَزَمُوا بِهِ أَنْفُسَهُمْ» آن‌ها را به کاری که خود را متعهد کردند متعهد کنید. (حرّ عاملی، ۱۳۶۷، ج. ۱۷، ص. ۴۸۵) در روایت علی بن ابی حمزه شکل گرفته است. به قاعده «الزام» معروف گردیده است و از این‌رو در ابتدا معنای لغوی این واژه مورد بررسی قرار خواهد گرفت و بعد به دنبال تحقیق در معنای اصطلاحی آن در فقه امامیه خواهیم رفت.

الزام از ماده «ل ز م» مصدر باب افعال از فعل «لَزَمَ يَلْزِمُ» است که به «استوار کردن»، «وادار نمودن» و «لازم گردانیدن» و تعابیر متعدد دیگر معنا شده و به همین خاطر در معنای «الزَمَ الشَّيْءُ» به «آن چیز را استوار کرد و ادامه داد» و جمله «الزَمَةُ الْمَالُ وَالْعَمَلُ» به «آن مال یا کار را بر او فرض و لازم گردانید» تعبیر شده است. (معلوف، ۱۳۹۲، ص. ۷۲۰) راغب در المفردات فی غریب القرآن آن را در دو قسم «الزام تکوینی» به واسطه تصرف و تسخیر وجودی و نیز «الزام اعتباری» به واسطه حکم و امر خداوند متعال و یا انسان، معرفی می‌کند و برای قسم اول به آیه شریفه «أَلْزَمْنَاهُمُهَا وَ أَنْتُمْ لَهَا كَارِهُونَ» (هود: ۲۸) و برای قسم دوم به آیه شریفه «وَ أَلْزَمَهُمْ كَلِمَةَ التَّقْوَى» (فتح: ۲۶) مثال می‌زند که در آیه اول حضرت نوح (ع) به واسطه استفهام انکاری از قوم خود، اجبار و الزام تکوینی در اتباع از اوامر پروردگار و دستورات خود را نفی می‌کند و در آیه دوم خداوند متعال امر تقوی را برای مؤمنان لازم می‌گرداند (راغب اصفهانی، ۱۴۱۶، ص. ۷۴۰).

آنچه در تعریف معنای اصطلاحی این قاعده در کتب فقهی ذکر شده است، عموماً مبتنی بر مدلول مطابقی اماراتی است که در مدارک این قاعده وارد شده است. مراد از الزام در این قاعده به معنای جواز اجرای احکام موافق با مذهب مسلمانان غیرشیعی، توسط مسلمان شیعی است. در مواردی که بر اثر اجرای آن احکام، غیرشیعه متضرر و مسلمان شیعه منتفع می‌شوند. بنابراین مجرای این قاعده مواردی را که مقابله نفع و سود مادی میان این دو گروه واقع نشود، شامل نمی‌گردد (مصطفوی، ۱۴۲۱، ج. ۱، ص. ۶۶).

همچنین، مقصود از لفظ الزام در این قاعده، الزام حاکم بر اجرای یک قانون و حکم شرعی به سود و یا زیان پیروان مذهبی خاص نیست، زیرا اساساً حکم وی تأثیری بر ترتب حکم شرعی مذکور در مجاری این قاعده ندارد؛ بلکه متعلق این الزام شارع مقدس است؛ به این بیان که شارع پیروان مذاهب مخالف را چنانچه در

تعارض منافع با مسلمان شیعه واقع شوند، الزام به ترتیب آثار و تحمل تبعات ضرری احکام مطابق با مذهبشان می‌نماید، اگرچه این حکم نزد شارع باطل باشد (سیفی، ۱۳۴۵، ج. ۲، ص. ۱۱).

مفهوم‌شناسی قاعده مقاصه نوعی

مقاصه مصدر باب مفاعله از ریشه «قَصَّ، يَقْصُ» می‌باشد و بر در پی گرفتن اثر چیزی دلالت دارد (راغب اصفهانی، ۱۴۱۶، ص. ۴۱۶). این مفهوم از ریشه «قَصَّ» در قرآن کریم با عبارت «قَالَتْ لِأَخْتِهِ قَصِيْهَ» (قصص، ۱۱) در این معنا به کار رفته است. همچنین معانی دیگری نظیر «به حساب یکدیگر رسیدن و تلافی» (ابن منظور، ۱۳۶۹، ج. ۷، ص. ۷۶)، «از یکدیگر قصاص نمودن» (زبیدی، ۱۴۱۴، ج. ۳، ص. ۴۲۳) و «مقابله به مثل» (فیروز آبادی، ۱۴۱۰، ج. ۲، ص. ۳۱۴) در کتب لغت ذکر شده است. جوهری در معنای این لغت می‌نویسد: «تَقَاَصَّ الْقَوْمُ، قَاَصَّ كُلُّ وَاحِدٍ مِنْهُمْ صَاحِبَهُ فِي حِسَابٍ أَوْ غَيْرِهِ»، یعنی کسی دیگری را در حساب یا غیر آن پیگیری کرد (جوهری، ۱۴۰۴، ج. ۳، ص. ۱۵۰۲). معنای اصطلاحی واژه تقاص و مقاصه در فقه به معنای حق مبادرت به اخذ حق از طرف دیگر بدون رضایت و یا اطلاع اوست که در صورت انکار اصل دین و یا عدم مبادرت به پرداخت آن از سوی شخص بدهکار، برای شخص طلبکار ثابت می‌شود.

صاحب جواهر با بیان اینکه خودداری از ادای دین با توانایی بر پرداخت آن حرام است، در تعریف تقاص می‌گوید: «فَمَنْ كَانَتْ دَعْوَاهُ عَيْنًا فِي يَدِ إِنْسَانٍ مُّعْتَرِفٍ بِهَا أَوْ مَعْلُومٍ حَالِهَا فَلَهُ إِتْنِزَاعُهَا مِنْهُ وَ لَوْ قَهْرًا... وَ لَا يَفْتَقَرُ إِتْنِزَاعُهَا فِي الظَّاهِرِ وَ الْوَاقِعِ عَلَى أَذْنِ الْحَاكِمِ». در صورت امتناع از ادا و عدم امکان اجبار بر آن، طلبکار می‌تواند تقاص کند و به مقدار طلب خود از اموال بدهکار بردارد و این اقدام در فرض مذکور نیازمند اذن حاکم شرع نیست (نجفی، ۱۳۶۲، ج. ۴۰، ص. ۳۸۷).

تقاص در اصطلاح یعنی شخص، حقتش را از دیگری بدون اطلاع یا رضای او بگیرد. گرفتن حق بدون رضا به گرفتن همراه جهل مدیون ملحق می‌شود و به هر تقدیر ظاهر آن است که تقاص مشروط است به اینکه شخص از ادای حق، ممتنع باشد (مشکینی، ۱۴۱۹، ص. ۱۵۶).

آنچه در معنای اصطلاحی «مقاصه» و «تقاص» ذکر آن رفت، مربوط به حق تقاص شخصی است. اما برخی از فقیهان معتقدند که در کنار این نوع از حق شخصی صورت دیگری از حق تقاص به نام تقاص نوعی و یا «مقاصه نوعی» وجود دارد.

مجرای این قاعده در فرضی است که مسلمان شیعه در کشوری زندگی می‌کند که احکام و قوانین شیعه در آن کشور حاکم نیست و سلطه و حاکمیت با غیرشیعیان است؛ در این صورت در مواردی که شیعه می‌تواند به‌واسطه اجرای آن قوانین حاکم، منتفع می‌شود و مال یا حقی را به دست آورد، مجاز است آن را مستند به روایت خذوا منهم کما یاخذون منکم فی سننهم و قضایاهم (حر عاملی، ۱۳۶۷، ج. ۱۷، ص. ۱) و برخی امارات دیگر دریافت کند هرچند به اقتضای فقه امامیه مستحق آن مال یا حق نباشد.

مفاد قاعده الزام و مقاصه نوعی

در این بخش از مقاله، به مفاد و تحلیل دو قاعده مهم فقهی، قاعده الزام و مقاصه نوعی، پرداخته می‌شود. توجه اصلی بر تبیین مفاد قاعده الزام معطوف است، که به‌عنوان نوعی امتنان شارع به مذهب امامیه در مواقع تعارض منافع با دیگر مذاهب شناخته می‌شود. در کنار آن، مفاد قاعده مقاصه نوعی و شرایط خاص جریان یافتن آن نیز بررسی می‌شود. این بخش همچنین با هدف درک عمیق‌تر از نحوه تطبیق و اجرای این قواعد در شرایط مختلف به تفاوت‌ها و جزئیات مرتبط با هر یک از این دو قاعده در موقعیت‌های فقهی و حقوقی گوناگون توجه دارد.

مفاد قاعده الزام

قاعده الزام بیانگر نوعی از امتنان شارع به مذهب حقه امامیه در تعاملات خود با پیروان سایر مذاهب و شرایع است، که بر اساس آن پیروان مذهب تشیع اثنا عشری می‌توانند در موارد تعارض منافع با پیروان سایر ادیان و مذاهب از این موهبت حقوقی بهره‌مند گشته و از طریق الزام ایشان به معتقدات و مقتضیات مذهب خویش در معاملات بالمعنی الاعم، که شامل تمام احکام غیرعبادی است، منتفع شوند. از این رهگذر مشخص می‌شود، محل جریان قاعده الزام در موردی است که شیعیان امامیه قائل به صحت حکم مزبور نباشند و در غیر این صورت، این حکم مجری قاعده الزام نخواهد بود؛ بلکه همچون سایر احکام شرعی لازم‌الاجرا خواهد بود (بجنوردی، ۱۳۷۷، ج. ۳، ص. ۱۸۱). محقق بجنوردی با اشاره به روایت «الزموهم بما أُلزموهم به أنفسهم»، می‌نویسد، محل جریان این قاعده منحصر در جایی است که در فقه امامیه قول به صحت آن وجود نداشته باشد. بر این اساس، وی این قاعده را شبیه به احکام ثانویه و یا یکی از این احکام برمی‌شمرد (بجنوردی، ۱۳۷۷، ج. ۳، ص. ۱۸۴).

مفاد قاعده الزام یک حکم ثانوی واقعی است نه اباحه ظاهری

در میان فقیهان پیرامون مدلول و مفاد دلیل قاعده الزام که آیا حکم واقعی ثانوی است و یا حکم اباحه ظاهری، اختلافاتی وجود دارد (شهیدی‌پور، ۱۳۹۸، ص. ۹۸). در صورتی که از روایات استفاده شود، طلاق فردی که اعتقاد به صحت اجرای سه طلاق در یک مجلس دارد، به‌طور کامل صحیح است و کلیه آثار و نتایج مرتبط با یک طلاق صحیح بر آن اعمال خواهد شد، در این شرایط، قاعده الزام به‌مثابه یک حکم واقعی ثانوی تلقی می‌شود. در مقابل، در صورت تصور اینکه چنین طلاقی به‌لحاظ واقعی صحیح نیست، اما همچنان ازدواج با آن زن برای یک شیعه مباح است، این امر تنها به‌عنوان یک اباحه ظاهری محسوب خواهد شد و بر حکم واقعی تأثیری نخواهد گذاشت.

کسانی که قاعده الزام را یک حکم واقعی ثانوی می‌دانند، دلیل اصلی خود را بر پایه روایات مستدل می‌کنند. تعبیری همچون *فَأَنَّ كَانَ مِمَّنْ يَتَوْلَانَا وَ يَقُولُ بِقَوْلِنَا فَلَا طَلَّاقَ عَلَيْهِ لِأَنَّهُ لَمْ يَأْتِ أَمْرًا جِهْلَهُ وَ أَنْ كَانَ مِمَّنْ لَا يَتَوْلَانَا وَ لَا يَقُولُ بِقَوْلِنَا فَاحْتَلَبَهَا مِنْهُ فَإِنَّهُ أَنَّمَا تَوَى الْفِرَاقَ بِعَيْنِهِ* (طوسی، ۱۳۶۵، ج. ۸، ص. ۱۸۶)، که در روایات

آمده است، ظهور در این دارد که طلاق، به صورت صحیح واقع شده است. پس همان طور که حرج یا اضطراب عنوان ثانوی است، وقوع فعل از فرد طبق اعتقادش نیز عنوان ثانوی است (فاضل لنکرانی، ۱۳۹۱، ص. ۱۱۳).

مفاد قاعده الزام، رخصت و نه عزیمت

سؤال دیگری که در بحث از مفاد این قاعده پیش روی محققان می‌باشد این است که آیا نتیجه قاعده الزام برای مسلمان شیعه به نحو رخصت است یا عزیمت؟ به طور مثال، اگر یک مرد مخالف، زن شیعی خود را طلاق بدعی دهد و بعد پشیمان شود، آیا زوجه شیعه می‌تواند به مفاد قاعده الزام ملتزم نشود و مطابق با فقه امامیه رفتار و خواهان ادامه زندگی با مرد سنی باشد و یا اینکه قاعده الزام از باب عزیمت است و زوجه محکوم به جدایی از این مرد است؛ زیرا طلاق وی از منظر او نافذ بوده و این زن شرعاً دیگر زوجه او نیست (شهیدی‌پور، ۱۳۹۸، ص. ۱۰۲). سؤال دیگری که در این رابطه مطرح می‌شود، حکم استبصار مرد مخالف بعد از طلاق است. در چنین فرضی موضوع قاعده الزام از بین می‌رود و زوجه شیعه باید به منزل شوهری که مستبصر شده است بازگردد؟ در کتب فقهی در رابطه با این دو مسئله صریحاً بحث مستقلی به صورت تفصیلی بیان نشده است و فقط مرحوم آقای حکیم در پاسخ به استفتایی، رساله‌ای در این موضوع نگاشته است که در کتاب مستمسک العروه الوثقی آن را با ذکر متن استفتاء ذکر فرموده است:

رجل من أهل السنة طلق زوجته طلاقاً غير جامع للشرائط عندنا، و جامعاً للشرائط عندهم، ثم استبصر، و كذا اذا طلقها ثلاثاً بانشاء واحد، فهل له الرجوع بزوجه بعد الاستبصار، أو لا؟ افتونا مأجورين، مع بيان الدليل على المسألة. (حکیم، ۱۳۷۴، ج. ۱۴، ص. ۵۲۴)

ایشان ضمن بیان سه طایفه از روایات که به عنوان مدارک این قاعده ذکر می‌شوند و بررسی سندی و دلالی آن‌ها، نتیجه می‌گیرد که اساساً مفاد قاعده الزام حکم به صحت عقد یا ایقاع باطلی نیست که از مخالفان صادر می‌شود؛ یعنی مخالف اگر طلاق بدعی انشاء کند، این طلاق باطل بوده و همسرش نیز همچنان در تحت علقه زوجیت وی باقی است. بنابراین مفاد قاعده رخصت برای فرد شیعی برای ملزم ساختن مخالف به احکام مذهبش است و از این رهگذر اگر مخالف مستبصر شود، در صورتی که تا آن زمان هیچ فرد شیعی با تمسک به قاعده الزام با زوجه مطلقه وی ازدواج نکرده باشد، زن شیعه همچنان زوجه فرد مستبصر خواهد ماند و موضوع قاعده الزام منتفی خواهد بود، زیرا استبصار ماقبل خود را هدم می‌نماید (حکیم، ۱۳۷۴، ج. ۱۴، ص. ۵۲۴؛ شهیدی‌پور، ۱۳۹۸، ص. ۱۰۶).

عمومیت قاعده الزام نسبت به پیروان سایر ادیان و مذاهب

در کلمات فقیهان تردیدی در شمولیت مفاد قاعده الزام نسبت به پیروان مذاهب اسلامی غیر شیعی اثناعشری وجود ندارد و همه اتفاق دارند که این قاعده ناظر به اختلاف در فروعات احکام اسلام در میان مسلمانان شیعه و غیر شیعه است؛ اما فروض مختلفی وجود دارند که شمولیت قاعده در آن موارد محل بحث و اختلاف آرا است. ۱. فرض نخست: اختلاف شیعیان با غیر مسلمانان، نظیر اختلاف مسلمان شیعه با یهودی و یا نصرانی؛

۲. فرض دوم: اختلاف سایر مذاهب اسلامی از غیرشیعیان با یکدیگر، نظیر اختلاف مسلمان حنفی با مسلمان مالکی در صورتی که نتیجه این اختلاف محل ابتلای فرد شیعی باشد؛

۳. فرض سوم: اختلاف مذهب کفار با یکدیگر، نظیر اختلاف یهودی با نصرانی؛

۴. فرض چهارم: اختلاف مقلدان و یا مجتهدان در مذهب تشیع با یکدیگر؛

آیت‌الله مکارم در کتاب القواعد الفقهیه قدر مسلم از روایات باب را تنها همان فرضی می‌داند که اجماع بر امکان جریان قاعده الزام در آن وجود دارد؛ اما با وجود این معتقد است استفاده عمومیت از برخی روایات نسبت به فرض اول و سوم از فروض چهارگانه مذکور، محتمل است. زیرا تعبیر در روایت محمد بن مسلم که امام (ع) فرمود: تجوز علی کل ذوی دین ما يستحلون و نیز روایت عبدالله بن طاوس که امام (ع) فرمود: انه من دان بدین قوم لزمته أحكامهم دال بر عمومیت قاعده نسبت به این فروض است. و از سوی دیگر، برخی از تعلیل‌های ذیل برخی از این روایات، نظیر تعلیل امام (ع) در روایت جعفر بن محمد علی بن عبد الله العلوی که فرمود: لأنکم لا ترون الثلاث شیئاً و هم یوجبونها، و همچنین در روایت عبدالرحمن البصری که فرمود: تَنْزَوْجُ هَذِهِ الْمَرْأَةُ لَا تُتْرَكُ بِغَيْرِ الرَّوْجِ، بر عمومیت قاعده نسبت به تمام فروض مذکور - غیر از فرض چهارم - دلالت و یا اشعار دارند، هرچند نسبت به فرض دوم این احتمال خالی از اشکال نیست، زیرا ممکن است اطلاقات ادله از این فرض انصراف داشته باشند و آن را شامل نشوند و نسبت به فرض چهارم نیز قطعاً ادله شامل این مورد نخواهند شد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۰، ج. ۲، ص. ۱۶۴).

علامه بلاغی، متعلق حکم جواز الزام را مقید به احکام ثابت در هر دین و مذهبی می‌داند و نه هر حکم و اعتقاد خرافی که در آن دین وارد شده است (بلاغی، ۱۴۳۱، ج. ۱، ص. ۲۳۹).^۱ طبق فرمایش مرحوم بلاغی، مراد از «ما يستحلون» صرفاً مواردی است که غیرشیعیان به حسب دین الهی و شریعت نبوی خود قبول دارند و این عبارت شامل خرافات، تحریفات و عرفیات وارده در ادیان و مذاهب نمی‌شود؛ و بر این اساس، قاعده الزام دعوت به محرمانی نظیر ربا، زنا و امثال آن نمی‌کند، زیرا این امور در همه ادیان الهی غیرتحریف‌شده حرام می‌باشند.

در پاسخ به کلام ایشان در ابتدا باید گفت واژه دین در تفسیر عام خود، به معنای ما معتقد به است و نه به معنای دین نبوی الهی، زیرا پیروان مکاتب مادی نیز خود را صاحب نوعی جهان‌بینی می‌دانند که همان زندگه است؛ بنابراین استظهار ایشان قرینه‌ای نداشته و خلاف ظاهر است. علاوه بر اینکه حتی طبق برداشت ایشان هم مشکل جواز ارتکاب محرمان طبق این قاعده حل نمی‌شود، زیرا ادیان دیگر محرمان را به دین نسبت می‌دهند؛ همان‌طور که یهودیان ربا را حلال می‌دانند و ولو اینکه در دین الهی تحریف‌نشده ربا حرام باشد. (شهیدی‌پور، ۱۳۹۸، ص. ۳۴)

۱. «الظاهر ان معنى حکم کل ذی دین الحکم الذی یتدین به و ینسب الی الدین و الشریعة الالهیه لا الحکم الذی هو من عواندهم العرفیه و نحوها و ان صار العمل به لازماً لهم فالمراد انه يجوز و یمضی علی اهل کل ذی دین الحکم الذی یجعلونه بحسب نحلتهم دیناً لهم فیحل بسبب ذلك الجواز و یسوغ لغيره ما يستحله فان تدبینه مع الزامه به یرفع حقه».

آیت‌الله مکارم شیرازی با ذکر تطبیقاتی از موارد جریان قاعده الزام در ابواب مختلف فقهی از مضاربه، اجاره، مساقات، حیات، احیاء موات و غیره، احتمال اختصاص قاعده به ابواب نکاح، طلاق و ارث را با وجود اطلاعات و عموم ادله و همچنین اطلاق فتاوی فقیهان در اخذ به قاعده الزام، منتفی می‌داند و عدم تعرض قدما در غیر این سه باب را با احتمال عدم ابتلای ایشان به تطبیق قاعده الزام در فروع ابواب دیگر توجیه می‌کند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۰، ج. ۲، ص. ۱۶۷).

مفاد قاعده مقاصه نوعی

قاعده مقاصه نوعی، اصلی فقهی است که در شرایط خاص، اجازه می‌دهد تا رفتار یا عملی که توسط یک گروه یا جامعه بر گروه یا جامعه دیگر اعمال می‌شود، به همان شیوه پاسخ داده شود. این قاعده بر اساس اصل تقاض و عدالت در مواجهه با اقدامات غیرعادلانه و غیرمتقابل مبتنی است. در چارچوب فقه اسلامی، این قاعده زمانی اجرا می‌شود که شیعیان تحت سلطه قانونی حکومت‌های غیرشیعی قرار دارند و به‌طور خاص، در مواقعی که قوانین و اعمال گروه حاکم، عدالت یا حقوق افراد یا گروه‌های خاصی را نقض می‌کند (پارسا، ۱۳۹۵، ص. ۶۷).

مؤلفه‌های اساسی قاعده مقاصه نوعی

شرط نخست؛ حاکمیت قانون کفار یا مخالفان است. برخی از فقیهان برای جریان قاعده مقاصه نوعی، سلطه قانونی حکومت مخالفان و کفار بر اجتماع شیعی است و به عبارت دیگر، برای اجرای این قاعده لازم است شیعیان تحت سیطره و سلطه نظامی غیرشیعی باشند؛ درحالی‌که برای اجرای قاعده الزام چنین شرطی لازم نیست؛ بنابراین مطابق با قاعده الزام اگر در حکومت شیعی همچون ایران، فردی از دنیا برود که دختری از اهل سنت و برادری شیعی دارد، می‌توانند دختر را الزام کرده و نصف ترکه را از دختر گرفته و به برادر متوفی تحویل دهند؛ حال آنکه چنین عملی طبق قاعده مقاصه نوعی جایز نیست، زیرا قانون اهل سنت در ایران حاکم نیست و قوانین مبتنی بر فقه امامیه حاکم است.

شرط دوم؛ جبر و الزام بر اساس قانون و نه بر اساس قرارداد است. جریان قاعده مقاصه نوعی الزام بر اساس جبر قانونی است و نه بر اساس قراردادی که خود منعقد می‌کند. به‌عنوان مثال، قانون تعصیب که در زمان حکومت عثمانی‌ها بر اساس جبر قانونی که ناشی از فقه عامه بوده، فرد شیعی را ملزم به تقسیم ارث به آن کیفیت می‌کرده است (حسینی سیستانی، ۱۴۳۶، ص. ۱۳۲).

ویژگی‌های منحصر به فرد قاعده مقاصه نوعی در مقایسه با قاعده الزام

منابع فقهی عموماً متعرض قاعده مقاصه نوعی نشده و به ذکر «تقاض شخصی» که مستفاد از برخی روایات است، بسنده کرده‌اند؛ تمام فقیهان معتقدند بر اساس برخی روایات اگر شخصی مالی از اموال دیگری غصب کرد، و مالی از اموال غاصب نیز در دسترس مغضوب عنه بود، وی می‌تواند از غاصب تقاض کند. ضعف سند و دلالت برخی از ادله قاعده الزام، موجب انکار وجود مضمون این قاعده در ادله روایی و مدارک قاعده الزام گشته است و بر همین اساس، برخی از فقیهان معاصر احکام موجود در این روایات را بر قاعده بدیل آن، یعنی قاعده مقاصه نوعی تطبیق می‌دهند.

آیت‌الله سیستانی در مقام اشکال به استدلال بر روایت عبدالله بن محرز «خذا منهم کما یاخذون منکم فی سننهم و قضایاهم» به‌عنوان یکی از ادله قاعده الزام، می‌فرماید: روایت مذکور دلالت بر قاعده مقاصه نوعی دارد و نه قاعده الزام و شاهد بر این مطلب حرف «کاف» در «کما یاخذون منکم» می‌باشد که دلالت بر تعلیل و انحصار این حق در مواردی است که مخالف از این حق در مقابل شیعه استفاده می‌کند. ایشان در ادامه برای این قاعده مستنداتی از قرآن کریم ذکر می‌کنند که عبارت‌اند از:

۱. آیه شریفه «وَلَا تُقَاتِلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ حَتَّى يُقَاتِلُوكُمْ فِيهِ فَإِنْ قَاتَلُوكُمْ فَاقْتُلُوهُمْ» (بقره: ۱۹۱) این قسمت از آیه خطاب به نوع است و نه شخص خاص؛ یعنی مفاد آیه، انحصار جواز قتال در شخص شروع‌کننده آن نیست، بلکه مراد آیه نوع مشرکان است ولو برخی از آنان در مکه متصدی قتال شده باشند، در مقابل بر مؤمنان هم جایز است که متصدی قتال شوند. بنابراین مقاصه در این موارد بین مسلمانان و مشرکان است، نه بین این فرد و آن فرد که تقاص شخصی باشد.

۲. آیه شریفه «فَمَنْ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ» (بقره: ۱۹) که آیه نیز به‌وضوح دلالت بر تقاص نوعی دارد.

۳. آیه شریفه «فَمَنْ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ» (نحل: ۱۲۶) نیز دال بر تقاص نوعی است؛ زیرا این آیه در مورد مثله کردن وارد شده است، مبنی بر اینکه اگر مشرکان کشته‌های مسلمانان را مثله کردند، مسلمانان هم می‌توانند تقاص بکنند (حسینی سیستانی، ۱۴۳۶، ص. ۱۳۲).

بررسی آرا و انظار فقیهان در قواعد الزام و مقاصه نوعی

در این بخش به بررسی آرا و انظار فقیهان می‌پردازیم.

آرا و انظار قدامه در قاعده الزام

اولین فقیهی که به مضمون این قاعده فتوا داده و برای این فتوا به نصوص ادله آن تمسک جسته است، شیخ طوسی می‌باشد. وی بابتی را تحت‌عنوان انّ المخالف اذا طلق امراته ثلاثا و ان لم يستوف شرائط الطلاق كان ذلك واقعا؛ یعنی اگر مخالف زوجه خود را سه مرتبه طلاق دهد، اگرچه شرایط سه طلاق وجود نداشته باشد، این طلاق واقع می‌شود (طوسی، ۱۳۶۳، ج. ۳، ص. ۲۹۱). با توجه به اینکه روش قدامه در ذکر فتوا به‌واسطه عنوان باب و سپس ذکر ادله از کتاب و سنت در آن باب است، می‌توان شیخ طوسی را از جمله قائلان به وجود قاعده الزام برشمارد.

پس از شیخ، شهید اول در کتاب موسوعة الشهد الاول (دروس) در موردی که قاضی از اهل سنت باشد و مطابق با رأی خویش به نفع شخص شیعه حکم دهد، در صورتی که این حکم در فقه شیعه باطل باشد، به مضمون این قاعده فتوا می‌دهد و برای این فتوا به روایت «أمضوا فی أحكامهم، و من دان بدین قوم لزمه حکمه» تمسک می‌کند (عاملی، ۱۴۳۰، ج. ۲، ص. ۷).

شهید ثانی نیز در بحث سه طلاق می‌فرماید: طلاق‌ی که به نظر ما واجد شرایط نیست، ولی به نظر عامه واجد شرایط است، مثل طلاق در غیر شهادت دو عادل و طلاق در حال حیض - که در نزد عامه معروف است - و بقیه احکامی که عامی به آن ملتزم است، علیه عامی و به نفع شیعی ثابت است (عاملی، ۱۴۱۳، ج ۹، ص ۹۶).

آرا و انظار معاصرین در قاعده الزام

اولین کسی که از این حکم تعبیر به قاعده الزام می‌نماید، صاحب جواهر الکلام در مسئله اجرای حد قتل مخالف است که می‌نویسد: اگر کسی که باید حد بر او جاری شود، مخالف باشد و مطابق با مذهب او حدش قتل باشد، کشتن او به دلیل قاعده الزام جایز است (نجفی، ۱۳۶۲، ج ۲۱، ص ۳۹۳). وی همچنین در باب خراج و مقاسمه می‌فرماید: برای شیعه حلال است خراج را از مخالف با عنوانی که در مذهب او حلال است اخذ نماید، اگرچه در مذهب ما اخذ با آن عنوان حرام باشد و این حکم به جهت قاعده الزام است (نجفی، ۱۳۶۲، ج ۲۲، ص ۲۰۰). مرحوم شیخ حسین حلی در کتاب بحوث فقهیه، قاعده الزام را تعریف کرده و آن را می‌پذیرد. ایشان می‌فرماید: مراد از قاعده الزام این است که شیعیان آثار وضعی را بر غیر شیعیان مطابق با مذهب خودشان بار کنند (حلی، ۱۴۱۵، ص ۲۷۱).

آیت‌الله خویی در منهج الصالحین بعد از بیان فروع قاعده الزام، می‌فرماید: «الضابط هو ان لک شیعی ان یلزم غیره من اهل سایر المذاهب بما یدینون به و یلزمون به انفسهم» (خویی، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۴۲۵). ظاهر تعبیر «اهل سایر المذاهب» نشان از آن دارد که طبق نظر ایشان، قاعده الزام اختصاص به عامه نداشته و مشتمل کفار نیز می‌شود؛ همان‌طور که ایشان در تطبیقات این قاعده نیز به استناد قاعده مذکور اخذ را با از کافر ذمی در ضمن قرض ربوی تجویز کرده‌اند (اسکندری، ۱۳۹۸، ص ۹).

آرا و انظار در قاعده مقاصه نوعی

همان‌طور که ذکر آن رفت، منابع فقهی عموماً متعرض قاعده مقاصه نوعی نشده و به ذکر «تقاص شخصی» که مستفاد از برخی روایات است بسنده کرده‌اند و تنها ضعف سند و دلالت برخی از ادله قاعده الزام، موجب انکار وجود مضمون این قاعده در ادله گردیده و اعتقاد به قاعده بدیل آن، یعنی قاعده مقاصه نوعی شده و ظاهراً پیش از آیت‌الله سیستانی هیچ فقهی به این تطبیق اشاره نکرده است. اما با تأمل بیشتر در منابع و متون فقهی می‌توان به ریشه‌های این نظریه در تراث فقهی شیعه دست یافت.

شیخ طوسی در تهذیب الأحکام نکته‌ای را به‌عنوان احتمال با این تعبیر بیان می‌کند: وَ الْوَجْهُ فِي هَذِهِ الْأَخْبَارِ... وَ يَحْتَمِلُ أَيْضاً أَنْ يَكُونَ مَا وَرَدَ فِي أَنَّهُ يَجُوزُ لَنَا أَنْ نَأْخُذَ مِنْهُمْ عَلَى مَذَاهِبِهِمْ عَلَى مَا يَعْتَقِدُونَهُ كَمَا يَأْخُذُونَهُ مِنَّا وَ أَمَّا يَحْرُمُ أَنْ يَأْخُذَ بَعْضُنَا عَنْ بَعْضٍ عَلَى خِلَافِ الْحَقِّ. ایشان در عبارت فوق با بیان کبری کما یاخذونه منا که مستفاد از متن روایت است، احتمال مقاصه بودن وجه اخذ را تقویت می‌کند. به عبارت دیگر، تعبیر شیخ مرادف با قاعده الزام نیست؛ اگرچه در ذیل تعبیر مذکور روایات قاعده الزام را می‌آورد و می‌فرماید: و الذی یدل علی ذلك، سپس روایاتی چند مطرح می‌کند که یکی از آنها روایت معروف علی بن ابی حمزه بطائنی از امام کاظم (علیه‌السلام) - الزمواهم بما الزموا انفسهم - است که منشأ برای قاعده الزام می‌باشد:

اما به غیر از روایت علی بن ابی حمزه و روایت محمد بن مسلم که مفادشان قاعده الزام است، باقی روایات مطرح شده در کلام ایشان - همچون همین روایت ایوب بن نوح - ارتباطی به قاعده الزام ندارند و احتمالی که ایشان می‌دهد مربوط به قاعده الزام نیست؛ بلکه قاعده‌ای است که برخی مثل آقای سیستانی با عنوان مقاصه نوعی از روایات استخراج کردند.

همچنین شیخ انصاری در کتاب المکاسب اخذ اموال در اختیار سلطان جائز را به اعتبار خود آن مال به سه قسم حرام، مکروه و واجب برمی‌شمارد و استنقاذ حقوق الناس توسط حاکم شرع را به عنوان حق مقاصه در قسم واجب ذکر می‌فرماید و در فرض تعذر اذن از حاکم، استیفای این حق را برای عموم مؤمنان جایز می‌داند (انصاری، ۱۴۱۵، ج ۲، ص ۱۹۸). هرچند ایشان تصریح به مقاصه نوعی بودن این حق نمی‌کند، اما از این جهت که مخاطب این تکلیف حاکم و حکومت شیعه و عموم مؤمنان نسبت به نوع مخالفان است می‌توان نوعی بودن این تقاص را دریافت.

شاهد بر این مطلب تعلیقه محقق لاری بر این فرمایش شیخ اعظم و تذکر این نکته است که مقاصه برای غیرحاکم محدود به حقوق شخصی توصلیه است و نه حقوق نوعی و یا عبادات؛ زیرا فتح باب تقاص نوعی برای عموم مردم بدون اذن حاکم موجب بروز فتنه و فساد در میان امت می‌شود (لاری، ۱۴۱۸، ج ۱، ص ۲۹۲).

گستره نفوذ قواعد الزام و مقاصه نوعی در تعاملات مالی و حقوقی ایران

این بخش به بررسی تأثیر و کاربرد قاعده الزام و مقاصه نوعی در زمینه‌های مالی و حقوقی ایران می‌پردازد و هدف از این بررسی، شناخت نحوه اعمال این دو قاعده فقهی در موقعیت‌های مختلف، به‌ویژه در مورد چگونگی تعامل با افراد و گروه‌های دارای اعتقادات و مذاهب متفاوت است و تمرکز اصلی بر روی تشخیص دامنه این قواعد و بررسی چالش‌های مربوط به آن‌ها در حوزه‌های مالی و حقوقی خواهد بود.

کاربرد قاعده الزام در تعاملات مالی حرام: دامنه اجرا و محدودیت‌ها

برخی پس از پذیرش عمومیت قاعده نسبت به پیروان تمام ادیان و عدم انحصار مفاد آن در مذاهب اسلامی، و همچنین قبول امکان جریان قاعده در تمام احکام عبادی و معاملی و بررسی تطبیقات قاعده در این دو بخش، امکان جریان آن در ضروریات دین همچون نکاح با محارم، معاملات ربوی، رشوه و امثال ذلک را منتفی می‌داند و می‌نویسد: ادله قاعده صرفاً ناظر به خصوص احکامی از فقه شیعه است که عامه و همچنین کفار در قوانین و شریعت خود با آن مخالفت می‌کنند (سیفی، ۱۳۴۵، ج ۲، ص ۲۰).

همان‌طور که پیش‌تر گفته شد مرحوم علامه بلاغی در کتاب الرسائل الفقهیة، متعلق حکم جواز الزام را اولاً مقید به احکام ثابت در هر دین و مذهبی می‌دانند و نه هر حکم و اعتقاد خرافی که در آن دین وارد شده، و ثانیاً می‌فرماید مفاد صحیحه محمد بن مسلم (بیجوز علی اهل کل دین ما یستحلون) این است که «نافذ است علیه هر فرقه‌ای آنچه آن‌ها رافع یا مانع حق خودشان می‌دانند»، اما ثبوت حق جدید برای مؤمنان موقوف به سبب شرعی است.

در بررسی این بیان دو اشکال به صغری و کبری مطرح می‌شود؛ در مقام بیان اشکال صغری باید گفت اگر مراد از کفار، تنها کافران کتابی باشد، خلاف اقتضای اطلاق ادله قاعده است و اگر مراد از شریعت کفار، آموزه‌های وحانی تحریف‌نشده‌ای است که توسط شریعت اسلام نسخ گردیده، چنین منابع غیرمحرّفی در دسترس نیست، چنان‌که در زمان صدور روایت هم همچنین منابعی به‌وضوح عیان نبوده است که مؤمنان برای تشخیص شریعت حقه ایشان به آن رجوع کنند؛ بنابراین طبق بیان ایشان محمل صحیحی برای مفاد این روایات در تعاملات حقوقی و معاملات تجاری با کفار وجود نخواهد داشت. به بیان دیگر، از ادله‌ای که برای قاعده الزام ذکر شده است، عمومیت استفاده می‌شود و می‌توان سیره عقلائیّه را به‌عنوان یکی از ادله عمومیت قاعده ذکر نمود مبنی بر اینکه واضح است قاعده اختصاص به دین آسمانی ندارد و شامل التزام به قوانین بشری هم می‌شود؛ هرچند از تعبیر لکل قوم نکاح هم می‌توان این عمومیت را استفاده نمود (فاضل لنکرانی، ۱۳۹۱، ص. ۱۴۵).

اما اشکال کبروی عبارت است از اینکه ایشان برای مدعای خود مبنی بر اینکه مفاد روایات باب صرفاً منحصر در امضای شارع بر رفع حق کفار و مخالفان از حقوق خود باشد، دلیل روشنی ارائه نمی‌کنند و این ادعا صرف ابدای احتمال است، ضمن اینکه با ثبوت این احتمال مفاد ادله اثبات قاعده دیگری به‌نام امضا یا اقرار خواهد بود و نه قاعده الزام.

همچنین دلیلی بر رفع ید از اطلاق موجود در روایات نسبت به فرضی که اعتقاد مخالفان و کفار برای مؤمنان اثبات حق نماید، وجود ندارد. به‌طور مثال، قاتل مورث بنابر فقه شیعه از وی ارث نمی‌برد و فرضاً اگر مخالف معتقد به چنین ارثی باشد و قاتل از مؤمنان باشد، اطلاق روایت شامل این فرض می‌گردد. به‌طور مثال، قرارداد قرض ربوی با کافر ذمی حرام تکلیفی است، اما اگر مؤمنی عمدتاً یا جاهلانته انشای عقد قرض ربوی با کافر ذمی کرد، می‌توان روایت «يجوز علی کل ذی دین ما یستحلون» را بر این مورد تطبیق کرد؛ کمالینکه محقق خوبی این چنین تطبیق داده است. فرق کافر ذمی و حربی در این است که جواز اخذ مال از ذمی فقط می‌تواند مستند به این روایت باشد؛ حال آنکه جواز اخذ مال از حربی در هر صورت ثابت است، زیرا مال حربی احترامی ندارد. بنابراین، می‌توان گفت اگر چنانچه شخص یا گروهی در کشوری زندگی می‌کنند که برحسب قوانین آن کشور، حقوقی برای تألیف یا اختراع وجود دارد و بدون اجازه صاحبان، استفاده و کپی‌برداری را ممنوع می‌دانند، دیگران می‌توانند در مورد آثار خودشان آنان را بر همین قانون الزام نمایند، ولو اینکه در قانون الزام‌کنندگان چنین حقی مورد قبول نباشد (فاضل لنکرانی، ۱۳۹۱، ص. ۱۴۵).

هرچند عمومیت قاعده الزام با وجود امثله نقضی که در بیان مرحوم علامه بلاغی و آقای سیفی مازندرانی ذکر شده بود، قابل التزام نیست؛ به‌عنوان مثال، نکاح با خواهر مجوسیه به‌صرف اعتقاد وی به حلیت چنین نکاحی صحیح نیست، زیرا اولاً مفاد قاعده الزام، الزام کفار و مخالفان به آثار و لوازم احکام و قوانین باطلشان می‌باشد و نه تأیید و تنفیذ آن احکام و ثانیاً، نکاح با محارم از محرمات ثابت‌شده به‌عنوان ضروری فقه می‌باشد. در نتیجه، می‌توان گفت این موارد نقضی که خلاف مرتکز متشرعه است، به‌مثابه یک قرینه لئی عمل کرده و

مانع از تمسک به اطلاق ادله می‌شود و بر همین اساس در برخی از موارد که این قرینه قطعی وجود داشته باشد از ظهور اولیه خطاب رفع ید می‌شود (اسکندری، ۱۳۹۸، ص. ۸).

کاربرد جریان مقاصه نوعی در انتفاعات حرام

برخی ادله قاعده الزام را ناتمام می‌داند و معتقد به وجود قاعده مشابه موسوم به مقاصه نوعی است، اما با وجود این در بحث قرض به کافر ذمی - و نه کافر حربی - یا بیع ربوی با او از این مبنای خود غفلت کرده و فرموده است: «تحريم معامله الربويه معه على الاظهر و لكن يجوز للمسلم اخذ الزيادة منه بعد وقوع معامله اذا كان اعطائها جائزاً في شريعته» (سیستانی، ۱۴۱۵، ج. ۲، ص. ۷۵) و این دقیقاً نظیر فرمایش آقای خوبی در این بحث است و صرفاً با حذف عبارت: «عملاً بقاعدة الالزام» از کلام آقای خوبی، مطلب خود را بیان می‌فرماید. اشکال به بیان آقای سیستانی مطرح می‌شود این است که اگر طبق مبنای ایشان قاعده الزام مخدوش است و جاری نیست، قاعده مقاصه نوعی نیز قابل تطبیق بر این فرع فقهی نیست؛ زیرا شرط جریان قاعده مقاصه، حاکم بودن قانون مخالفان یا کفار بود «خذوا منهم كما يأخذون منكم في سننهم و قضایاهم».

اما تقصی از اشکال به اینکه «کلام ایشان ناظر به ذمی نیست؛ زیرا در زمان ما اصلاً کافر ذمی نداریم، بلکه آنچه داریم کافر معاهد است»، ناتمام است، زیرا ایشان تصریح به ذمی کرده‌اند. علاوه بر اینکه ایشان در بحث قاعده الزام می‌فرماید: ما قاعده الزام را قبول نداشته، بلکه قائل به قاعده مقاصه نوعی هستیم که دلیل آن ظاهر در اخذ ابتدایی است؛ خذوا منهم كما يأخذون منكم ابتدائاً. حال آنکه در بحث قرض ربوی اگر فرد شیعی مقتضی بود و کافر ذمی طبق قرارداد قرض ربوی از وی ربا اخذ می‌کرد، اخذ ابتدایی صادق نبود، بلکه اخذ ربا بود در طول تعهد فرد شیعی؛ ظاهر از خذوا منهم كما يأخذون منكم اخذ ابتدایی و جبری است و شامل قرارداد قرض ربوی با ذمی نمی‌شود. در نتیجه، قاعده مقاصه در این فرض قابل تطبیق نخواهد بود (اسکندری، ۱۳۹۸، ص. ۹).

اطلاق ادله قاعده مقاصه نوعی نسبت به مجموع قوانین

جریان قاعده تقاص نوعی منحصر در فرع تعصیب و یا احکام احوال شخصیه نیست، بلکه مطابق با اطلاق ادله این قاعده، چنانچه مجتمع شیعی در سلطه و سیطره نظام حقوقی مخالف، ملزم به مراعات و تحمل ضرر قوانین آن نظام باشند، مجاز است به قوانینی که به نفع ایشان می‌باشد، ملتزم و منتفع گردد. بنابراین همان‌طور که در موارد مطابق با قوانین حکومت مخالفان، فرد شیعی ملتزم به پرداخت اموال به ناحق و برخلاف فقه شیعه است، اگر در موردی بتواند مالی را تملک نماید که بنابر حکم اولی در فقه شیعه جایز نیست، بنابر حکم ثانوی ناشی از قانون مقاصه نوعی می‌تواند این مال را اخذ نماید (اسکندری، ۱۳۹۸، ص. ۶۴).

بر این اساس، شرط دوم جریان قاعده مقاصه نوعی مبنی بر «لزوم جبر و الزام بر اساس قانون و نه بر اساس قرارداد» که در کلام آقای سیستانی مطرح شده است، مخدوش می‌باشد، زیرا خلاف اقتضای اطلاق آیات و روایاتی است که در جمله ادله این قاعده ذکر شده است؛ نظیر روایت عبدالله بن محرز که امام علیه السلام در پاسخ فرمود: خذوا منهم كما يأخذون منكم في سننهم و قضایاهم که تعلیق اخذ به قید «جبر و الزام

قانونی» در این روایت خلاف اطلاق خطاب امر در آن است و بر همین مبنا، می‌توان قاعده را حتی در فرض الزام بر اساس قرارداد نیز جاری دانست.

اطلاق ادله تقاص نوعی نسبت به فرض التزام حکومت شیعی به نظام قوانین سازمان ملل

از نگاه حقوق بین‌الملل با توجه به اینکه کشورها در برابر همدیگر معاهد به شمار می‌آیند و هر کشوری مقررات ویژه‌ای دارد که برای ورود به آن کشور باید آن مقررات را رعایت کرد، دیگر تصرف و دست‌اندازی به اموال کفار مباح نخواهد بود؛ مگر کافر حربی که مستفاد از ادله عدم حرمت اموال وی می‌باشد. البته از باب احکام ثانویه می‌توان اموال ایشان را در غیر حالت جنگی محترم شمرد، زیرا دست‌اندازی به اموال ایشان سبب هتک حرمت اسلام می‌باشد که حرام است. از سوی دیگر تنها کشورهایی کافر حربی محسوب می‌شوند که در جنگ مستقیم با مسلمانان و یا به فکر آسیب‌رساندن به آنان باشند - نظیر رژیم جعلی اسرائیل و ایالات متحده در عصر حاضر - که در این صورت اموال دولتی آنها به اذن حاکم شرع مباح است. اما در حقوق بین‌الملل بر اساس اصل احترام متقابل، تفاهم و پیمانی که میان کشورها بسته شده است، مردم آنها نسبت به همدیگر معاهد به شمار می‌آیند که نتیجه آن احترام و پاسداری اموال ایشان است و از آنجاکه برای ورود به یک کشور باید قوانین آن رعایت گردد، کسی در کشور مقصد، حق دست‌اندازی به اموال دیگران را ندارد (علیشاهی قلعه‌جویی، ۱۳۹۲، ص. ۸۶).

احکام مزبور مرتبط با احکام فردی آحاد مسلمانان در رفتار و تعامل مسالمت‌آمیز خود با پیروان سایر ادیان از شهروندان و اتباع سایر دول و کشورها است؛ اما سؤال اصلی اینجاست که آیا قاعده مقاصد نوعی صرفاً محدود به احکام فردی مسلمانانی است که در سایر کشورهای غیر اسلامی زندگی می‌کنند و یا اینکه این قاعده در موارد تقابل و تعارض منافع در تعاملات حقوقی و معاملات تجاری کشور اسلامی و سایر کشورهای غیر اسلامی قابل استفاده و دارای فرض می‌باشد؟ برای پاسخ به این سؤال ابتدا باید احتمال وجود مجرای قاعده مقاصد نوعی در فروع فقه حکومتی در موارد تعاملات بین‌المللی بررسی شود. خصوصیت روابط بین‌الملل در عصر حاضر این است که روابط مسالمت‌آمیز با سایر کشورها جهت نیل به اهداف و منافع مشترک از اقتضائات الزامی حیات سیاسی، اقتصادی و فرهنگی هر کشوری است. حکومت اسلامی نیز در زمان حاضر ناگزیر است تا برای پیشبرد اهداف خود با دیگر کشورها به‌گونه‌ای تعایش سلمی بر مبنای اصل احترام متقابل داشته باشد.

از سوی دیگر، این روابط مسالمت‌آمیز مقتضی عقد برخی پیمان‌ها و قراردادهای بین‌المللی با کشورهای است که مطابق با فقه امامیه در زمره کفار معاهد یا حتی حربی طبقه‌بندی می‌شوند و هرچند تجویز این‌گونه قراردادهای مشروط به نفی سبیل برای سلطه و نفوذ در امور داخلی مسلمانان است، اما مع‌الوصف بسیاری از قوانین، مصوبات و قطعنامه‌ها در این نظام بین‌المللی - با نفوذ گسترده کشورهای کافر حربی - علیه کشورهای اسلامی همچون ایران بستر استفاده و رجوع به قاعده مقاصد نوعی را برای حاکم حکومت اسلامی ایجاد می‌نماید. به عبارت دیگر، کشورهای اسلامی که بر اساس فقه امامیه اداره می‌شوند و به جهت مقاومت در برابر سیاست‌های استکباری دول کافر حربی تحت فشار تحریم‌های بین‌المللی قرار گرفته‌اند، به نوعی تحت سلطه

و سیطره قوانین غیرمشروع سازمان ملل و شورای امنیت این سازمان می‌باشند و بر این اساس می‌توان شرط اول قاعده مقاصد مبنی بر «سلطه قانونی حکومت مخالفان و کفار بر اجتماع شیعی» را بر کشورهای شیعی تحت سیطره این قوانین نامشروع - که برای همزیستی مسالمت‌آمیز با دیگر کشورها راهی جز التزام به این قوانین ندارند - تطبیق داد و تقاص نوعی از کشورهای سیاستگذار این قوانین را ثابت دانست.

نتیجه‌گیری

بنابر اثبات حق مقاصد نوعی در تعاملات مالی و حقوقی ایران، چنانچه هریک از سازمان‌های تخصصی بین‌المللی وابسته به UN - در راستای استراتژی جاه‌طلبانه خود مبنی بر یکسان‌سازی حقوقی امور تجاری و مالی و اقتصادی ملل مسلمان با اصول سیاست‌های نظام سرمایه‌داری و امپریالیسم جهانی که مغایر با مبانی شریعت اسلامی است - با استفاده از ابزارهای تحریمی خود، اقدام به تحمیل ضررها و آسیب‌های برنامه‌های جهانی با خصوصیات مذکور به جمهوری اسلامی ایران نمایند، این کشور با استفاده از حق مقاصد نوعی می‌تواند متقابلاً اقدام به تقاص نوعی و جبران خسارت نماید، هرچند این استفاده در فقه امامیه و شریعت اسلامی نامشروع باشد. به‌عنوان مثال، چنانچه تحریم غذا و دارو از سوی برخی کشورهای وضع‌کننده آن مانع ورود واکسن و ویروس‌های خطرناک به ایران شود یا تحریم‌های بانکی مسیر تبادل مالی برای عقد قرارداد خرید را مسدود نماید، حاکمیت می‌تواند اموال یا منافع کشورهای مانع خرید و ورود واکسن در ایران یا کشورهای هم‌پیمان خود را به‌عنوان مقاصد نوعی، تحت عناوین قانونی غیرمشروع کنوانسیون‌های حقوقی سازمان ملل مصادره نماید؛ نظیر توقیف و مصادره نفت‌کش‌های کشور کره جنوبی در آب‌های خلیج فارس با عنوان نقض پروتکل‌های زیست‌محیطی در برابر بلوکه کردن منابع ارزی ایران در بانک‌های این کشور که حتی حق انتفاع از محموله این کشتی بنابر قاعده پیشگفته که منحصص عمومات احترام اموال کفار معاهد می‌باشد ثابت خواهد بود. همچنین بنابر اثبات قاعده الزام در تعاملات مالی و حقوقی ایران، جمهوری اسلامی ایران می‌تواند با طرح دعوی در دادگاه‌های کشورهای غیرمسلمان و دارای نظام حکمرانی غیرمبتنی بر فقه امامیه، از منافع مالی و حقوقی احکام صادره نامشروع این دادگاه‌ها بهره‌مند گردد؛ نظیر طرح دعوی بانک ملت علیه خزانه داری دولت انگلستان که منجر به صدور رأی دیوان عالی انگلستان به نفع بانک ملت و بر ضرر خزانه داری انگلستان گردید که بنابر فرض حرمت اخذ مال مذکور به استناد ادله حرمت اکل مال به باطل یا وجود شبهه ربوی بودن این اموال، قاعده الزام با تخصیص این ادله اخذ و انتفاع از آن را تجویز می‌نماید.

منابع

قرآن

- ابن منظور، محمد بن مكرم. (١٣٦٩). لسان العرب. بيروت: دار الفكر.
- انصاری، مرتضی. (١٤٣٢). المكاسب. قم: مجمع الفكر الاسلامی.
- بجنوردی، سید حسن. (١٣٧٧). القواعد الفقهية. قم: نشر الهادی.
- بلاغی، محمدجواد. (١٤٣١). الرسائل الفقهية. قم: مركز احیاء التراث الاسلامی.
- پارسا، فرزاد. (١٣٩٥). مقاصد در فقه اسلامی و مقایسه آن با تهاوت در حقوق ایران. فقه مقارن، (٨)، ٦٧.
- جوهری، اسماعیل بن حماد. (١٤٠٤). الصحاح (تاج اللغة و صحاح العربية). بيروت: دار العلم للملايين.
- حر عاملی، محمد بن حسن. (١٣٦٧). وسائل الشیعة الى تحصیل مسائل الشریعة. قم: مؤسسه آل البيت (ع).
- حلی، حسین. (١٤١٥). بحوث فقهية (به کوشش سید علی بحر العلوم). قم: مؤسسه المنار.
- حسینی سیستانی، سید علی. (١٤٣٦). قاعدة الالزام (به کوشش سید محمدعلی ربانی). نجف: بی نا.
- حکیم، سید محسن. (١٣٧٤). مستمسک العروة الوثقی. قم: دار التفسیر.
- خویی، سید ابوالقاسم. (١٤١٠). منهاج الصالحین. قم: مدينة العلم.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (١٣٧٤). المفردات فی غریب القرآن. دمشق: دار القلم.
- زبیدی، مرتضی. (١٤١٤). تاج العروس من جواهر القاموس. بيروت: دار الفكر.
- سیفی مارندران، علی اکبر. (١٤٢٥). مبانی الفقه الفعّال فی القواعد الفقهية الأساسية. قم: جامعه مدرسین.
- شهیدی پور، محمدتقی. (١٣٩٨). تقریرات قاعدة الزام. سایت اطلاع رسانی استاد شهیدی پور.
- طوسی، محمد بن حسن. (١٣٦٣). الاستبصار فیما اختلف من الاخبار. تهران: دار الکتب الاسلامية.
- طوسی، محمد بن حسن. (١٣٦٥). تهذیب الأحکام. تهران: دار الکتب الاسلامية.
- شهید اول، محمد بن مکی. (١٤٣٠). موسوعة الشهيد الأول. قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.
- شهید ثانی، زین الدین بن علی. (١٤١٣). مسالك الأفهام الى تنقیح شرائع الاسلام. قم: مؤسسه المعارف الاسلامية.
- علیشاهی قلعه جویی، ابوالفضل. (١٣٩٢). پژوهشی در اباحه اموال کافران حربی از نگاه فقه شیعه. پژوهش های فقه و حقوق اسلامی، (٣٤)، ١١٢.
- فاضل لنکرانی، محمدجواد. (١٣٩١). قاعدة الزام. قم: مرکز فقهی ائمه اطهار (ع).
- فیروزآبادی، محمد بن یعقوب. (١٤١٥). القاموس المحيط. بيروت: دار الکتب العلمیة.
- لازی، سید عبدالحسن. (١٤١٨). التعليقة على المكاسب. قم: مؤسسه المعارف الاسلامية.
- مشکینی، علی. (١٣٩٢). مصطلحات الفقه. قم: دار الحدیث.
- مصطفوی، محمدکاظم. (١٣٨٤). القواعد الفقهية. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- مکارم شیرازی، ناصر. (١٤١١). القواعد الفقهية. قم: مدرسه امام امیرالمؤمنین (ع).
- معلوف، لوئیس. (١٣٩٢). المنجد فی اللغة. قم: ذوی القربی.
- نجفی، محمدحسن. (١٣٦٢). جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام. بيروت: دار احیاء التراث العربی.

Reference

- The Holy Qur'ān.
- Ibn Manzūr, Muḥammad b. Mukarram. (1369 SH [1990/1991 CE]). *Lisān al-'Arab* [The tongue of the Arabs]. Beirut: Dār al-Fikr.
- Anṣārī, Murtaḍā. (1432 AH [2010/2011 CE]). *al-Makāsib* [Transactions]. Qom: Majma' al-Fikr al-Islāmī.
- Bujnūrdī, Sayyid Ḥasan. (1377 SH [1998/1999 CE]). *al-Qawā'id al-fiqhiyya* [Jurisprudential maxims]. Qom: Nashr al-Hādī.
- Balāghī, Muḥammad Jawād. (1431 AH [2009/2010 CE]). *al-Rasā'il al-fiqhiyya* [Jurisprudential treatises]. Qom: Center for the Revival of Islamic Heritage.
- Pārsā, Farzād. (1395 SH [2016/2017 CE]). *Maqāṣid* in Islamic jurisprudence and its comparison with set-off in Iranian law. *Fiqh-i Muqāran* [Comparative Jurisprudence], (8), 67.
- Jawharī, Ismā'īl b. Ḥammād. (1404 AH [1983/1984 CE]). *al-Ṣiḥāḥ: Tāj al-lughā wa-ṣiḥāḥ al-'Arabiyya* [The authentic lexicon: The crown of language and correct Arabic]. Beirut: Dār al-'Ilm li-l-Malāyīn.
- Ḥurr al-'Amilī, Muḥammad b. Ḥasan. (1367 SH [1988/1989 CE]). *Wasā'il al-shi'a ilā taḥṣīl masā'il al-sharī'a* [The means of the Shi'a for attaining the issues of the sharī'a]. Qom: Mu'assasat Āl al-Bayt.
- Ḥillī, Ḥusayn. (1415 AH [1994/1995 CE]). *Buḥūth fiqhiyya* [Jurisprudential studies] (Sayyid 'Alī Baḥr al-'Ulūm, Ed.). Qom: Mu'assasat al-Manār.
- Ḥusaynī Sīstānī, Sayyid 'Alī. (1436 AH [2014/2015 CE]). *Qā'idat al-ilzām* [The rule of binding] (Sayyid Muḥammad 'Alī Rabbānī, Ed.). Najaf: n.p.
- Ḥakīm, Sayyid Muḥsin. (1374 SH [1995/1996 CE]). *Mustamsak al-'Urwa al-wuḥqā* [Commentary on *al-'Urwa al-wuḥqā*]. Qom: Dār al-Tafsīr.
- al-Khū'ī, Sayyid Abū al-Qāsim. (1410 AH [1989/1990 CE]). *Minhāj al-ṣāliḥīn* [The path of the righteous]. Qom: Madīnat al-'Ilm.
- Rāghib al-Iṣfahānī, Ḥusayn b. Muḥammad. (1374 SH [1995/1996 CE]). *al-Mufradāt fi gharīb al-Qur'ān* [Vocabulary of unusual Qur'ānic terms]. Damascus: Dār al-Qalam.
- Zabīdī, Murtaḍā. (1414 AH [1993/1994 CE]). *Tāj al-'arūs min jawāhir al-Qāmūs* [The bride's crown from the jewels of *al-Qāmūs*]. Beirut: Dār al-Fikr.
- Sayfī Māzandarānī, 'Alī Akbar. (1425 AH [2004/2005 CE]). *Mabānī al-fiqh al-fa'āl fi al-qawā'id al-fiqhiyya al-asāsiyya* [Foundations of active jurisprudence in the basic jurisprudential maxims]. Qom: Society of Seminary Teachers.
- Shahīdīpūr, Muḥammad Taqī. (1398 SH [2019/2020 CE]). *Taqrīrāt-i Qā'ida-yi Ilzām* [Lecture notes on the rule of binding]. Website of Ustādh Shahīdīpūr.
- Ṭūsī, Muḥammad b. Ḥasan. (1363 SH [1984/1985 CE]). *al-Istibṣār fi-mā ikhtalafa min al-akhbār* [Seeking insight into divergent reports]. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyya.
- Ṭūsī, Muḥammad b. Ḥasan. (1365 SH [1986/1987 CE]). *Tahdhīb al-aḥkām* [The refinement of legal rulings]. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyya.
- al-Shahīd al-Awwal, Muḥammad b. Makkī. (1430 AH [2008/2009 CE]). *Mawsū'at al-Shahīd al-Awwal* [Encyclopedia of al-Shahīd al-Awwal]. Qom: Publication Center of the Islamic Propagation Office.

- al-Shahīd al-Thānī, Zayn al-Dīn b. ‘Alī. (1413 AH [1992/1993 CE]). *Masālik al-afhām ilā tanqīḥ Sharā’i’ al-Islām* [Paths of understanding toward refining *Sharā’i’ al-Islām*]. Qom: Mu’assasat al-Ma‘ārif al-Islāmiyya.
- ‘Alīshāhī Qal‘a-Jūyī, Abū al-Faḍl. (1392 SH [2013/2014 CE]). A study of the permissibility of the property of hostile unbelievers from the perspective of Shi‘i jurisprudence. *Pazhūhish-hā-yi Fiqh wa Huqūq-i Islāmī* [Research in Islamic Jurisprudence and Law], (34), 112.
- Fāḍil Lankarānī, Muḥammad Jawād. (1391 SH [2012/2013 CE]). *Qā’ida-yi ilzām* [The rule of binding]. Qom: Jurisprudential Center of the Pure Imams.
- Fīrūzābādī, Muḥammad b. Ya‘qūb. (1415 AH [1994/1995 CE]). *al-Qāmūs al-muḥīṭ* [The comprehensive dictionary]. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya.
- Lārī, Sayyid ‘Abd al-Ḥusayn. (1418 AH [1997/1998 CE]). *al-Ta’līqā ‘alā al-Makāsib* [Annotation on *al-Makāsib*]. Qom: Mu’assasat al-Ma‘ārif al-Islāmiyya.
- Mishkīnī, ‘Alī. (1392 SH [2013/2014 CE]). *Muṣṭalahāt al-fiqh* [Jurisprudential terminology]. Qom: Dār al-Ḥadīth.
- Muṣṭafawī, Muḥammad Kāzīm. (1384 SH [2005/2006 CE]). *al-Qawā’id al-fiqhiyya* [Jurisprudential maxims]. Qom: Mu’assasat al-Nashr al-Islāmī.
- Makārim Shīrāzī, Nāṣir. (1411 AH [1990/1991 CE]). *al-Qawā’id al-fiqhiyya* [Jurisprudential maxims]. Qom: Madrasa-yi Imām Amīr al-Mu‘minīn.
- Ma‘lūf, Louis. (1392 SH [2013/2014 CE]). *al-Munjid fī al-lughā* [al-Munjid dictionary of language]. Qom: Dhawī al-Qurbā.
- Ṣāhib Jawāhir, Muḥammad Ḥasan b. Bāqir. (1362 SH [1983/1984 CE]). *Jawāhir al-kalām fī sharḥ Sharā’i’ al-Islām* [Jewels of discourse in commentary on *Sharā’i’ al-Islām*]. Beirut: Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī.